

O podejmowanych przed 1945 rokiem próbach ratowania młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju

Wydawać się może, że unikatowy zabytek techniki, jakim jest młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju, od dawna był otoczony równie troskliwą opieką jak obecnie. Podjęte po 1945 roku starania o uratowanie budynku oraz przeprowadzone prace remontowe i konserwatorskie zaowocowały utworzeniem w 1968 roku Muzeum Papiernictwa, w którym zwiedzający mogą poznać technikę ręcznej produkcji papieru czerpanego. Sprawy to znane i dobrze udokumentowane. Naszym zadaniem będzie natomiast przypomnienie wydarzeń z końca XIX i pierwszej połowy XX wieku, które ukazują, jakim problemem była w tym czasie ochrona i konserwacja zabytków techniki stanowiących własność prywatną.

Państwowa ochrona zabytków w Prusach zaczęła się kształtować po zakończeniu wojen napoleońskich¹. Rosnące przekonanie o wartości własnej przeszłości łączyło się z poszukiwaniem materialnych świadectw historii, które starano się otoczyć opieką. W 1815 roku Karl Friedrich Schinkel przedłożył monarsze memoriał wskazujący na potrzebę zbadania i ochrony pamiątek przeszłości na terenie królestwa. Efektem był rozkaz gabinetowy Fryderyka Wilhelma III z 4 października 1815 roku nakazujący Królewskiej Deputacji Budowlanej zajęcie się ochroną zabytków². Dzięki temu ta ministerialna instancja, nadzorująca większe prace budowlane prowadzone przy budowach będących własnością państwa lub finansowane przez państwo, zapobiegła rozbiórce kilku zamków na terenie Prus Wschodnich i zapoczątkowała wspieranie dotacjami remontów budowli o wartościach starożytniczych.

Pierwszym konserwatorem zabytków sztuki Królestwa Prus został architekt Ferdinand von Quast, powołany na to stanowisko 1 lipca 1843 roku rozkazem gabinetowym króla Fryderyka Wilhelma IV. Jako urzędnik Królewskiego Ministerstwa Wyznań, Oświecenia i Medycyny (*Königlichen Ministerium der Geistlichen-, Unterrichtst- und Medizinalangelegenheiten*), zwanego najczęściej

---

¹ Szerzej na ten temat: R. Mohr de Pérez, *Die Anfänge der staatlichen Denkmalpflege in Preussen. Ermittlung und Erhaltung alterthümlicher Merkwürdigkeiten*, Worms 2001.

² G. Grundmann, *Die Bedeutung Schinkels für die deutsche Denkmalpflege. Zum 100. Todestag Karl Friedrich Schinkels am 9. Oktober 1941*, „Deutsche Kunst und Denkmalpflege” 1940/1941, s. 122–129.

Ministerstwem Wyznań (*Kultusministerium*), miał przygotowywać opinie o przesłanych do Berlina projektach, a przede wszystkim przygotować inwentarz zabytków, aby władze i lokalne społeczności wiedziały, co zasługuje na ochronę³. Istotnym *novum* było powołanie w 1853 roku przez króla, na wniosek Ferdinanda von Quasta, Komisji do Badania i Zachowania Zabytków Sztuki w Królestwie Prus (*Kommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunstdenkmäler in Königsreich Preussen*). Miała ona wspierać administrację monarchii w zakresie przygotowywania przepisów dotyczących zabytków oraz w przeprowadzeniu inwentaryzacji zabytków.

Na terenie pruskiej prowincji Śląsk działalność Ferdinanda von Quasta nie wykraczała poza opinie o pracach renowacyjnych i bardzo wstępny etap przygotowań do inwentaryzacji zabytków⁴. Taki stan rzeczy budził niezadowolenie, zwłaszcza w rozwijającym się gronie badaczy i miłośników dziejów lokalnych, próbujących na własną rękę prowadzić inwentaryzację zabytków oraz pragnących mieć większy wpływ na prace prowadzone przy zabytkach. Efektem było wydanie 29 listopada 1891 roku królewskiego rozkazu gabinetowego nakazującego utworzenie w każdej prowincji Prus Prowincjalnej Komisji do Badania i Ochrony Zabytków (*Provinzial Kommission zur Erforschung und Schutze der Denkmäler der Provinz*). Komisje miały połączyć działania prowadzone przez administrację rządową oraz w tym czasie już dość liczne inicjatywy podejmowane przez różne stowarzyszenia i organizacje. Komisja zbierała się co najmniej dwa razy rocznie i podejmowała przede wszystkim decyzje o wysokości dotacji na prace konserwatorskie i inwentaryzacyjne. Organem wykonawczym – podkreślmy: jednoosobowym i działającym poza strukturami urzędowymi, z zapewnieniem jedynie zwrotu kosztów podróży i ryczałtu na obsługę biurową – miał być prowincjalny konserwator zabytków, wybierany z grona komisji na okres pięciu lat i obejmujący stanowisko dopiero po zatwierdzeniu kandydata przez sejm prowincji i Ministerstwo Wyznań.

Na pruskim Śląsku komisja powstała we wrześniu 1891 roku, a na pierwszego konserwatora zabytków prowincji wybrano architekta Hansa Lutscha (1854–1922)⁵. Swój wybór zawdzięczał w dużym stopniu temu, że już od 1884 roku na zlecenie zarządu prowincji śląskiej bardzo energicznie prowadził inwentary-

³ Szerzej o postaci Ferdinanda von Quasta: J. Kohte, *Ferdinand von Quast (1807–1877). Konservator der Kunstdenkmäler des Preußischen Staates*, „Denkmalpflege” 1977, s. 114–138; *Ferdinand von Quast (1807–1877). Erster preußischer Konservator der Kunstdenkmäler*, red. D. Karg, „Arbeitshefte des Brandenburgischen Landesamt für Denkmalpflege und Archäologischen Landesmuseums” – t. 18, Berlin 2007.

⁴ G. Grundmann, *Die schlesischen Zeichnungen des ersten preußischen Staatskonservators v. Quast* [w:] *Schlesische Heimatpflege. 1. Veröffentlichung. Kunst und Denkmalpflege, Museumswesen – Heimatschutz*, Breslau 1935, s. 52–81.

⁵ *Geschäfts Ordnung für die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler der Provinz Schlesien vom 9. September 1891*. Szerzej o działalności Hansa Lutscha i jego poglądach konserwatorskich: B. Ochendowska-Grzelak, *Hans Lutsch (1854–1922). Architekt – konserwator zabytków – badacz architektury*, Szczecin 2013.

zając zabytków. Pierwszy tom wykazu, obejmujący zabytki Wrocławia, ukazał się w 1886 roku, a tom drugi, obejmujący zabytki powiatów należących do wrocławskiego okręgu rejencyjnego, wyszedł spod prasy drukarskiej w roku 1889⁶. Właśnie w tym tomie wymieniono dusznicki młyn papierniczy – co prawda nie jako zabytek, lecz jedynie we wstępie do prezentacji zabytków hrabstwa kłodzkiego jako znaną od 1562 roku wytwórnię dobrej jakości papieru, który chętnie używano również we Wrocławiu⁷. W części katalogowej opisane zostały następujące zabytki w Dusznikach-Zdroju: katolicki kościół parafialny pw. św. św. Piotra i Pawła, kościół cmentarny Krzyża Świętego, kolumna Maryjna w Rynku, ratusz i dom Rynek 18⁸. Może to nieco dziwić, bo dusznicka papiernia pojawiła się wcześniej na kartach wielu opracowań historycznych i topograficznych. Dość wspomnieć znane i chętnie wykorzystywane przez Hansa Lutscha w pracach nad wykazem zabytków kompendium Friedricha Alberta Zimmermanna, które zawiera szczegółowy opis i historię papierni⁹. W swym wielotomowym wykazie Hans Lutsch omawia zachowane na pruskim Śląsku przykłady pięciu zabytkowych mostów, na czele ze średniowiecznym mostem nad Młynówką w Kłodzku, podaje aż osiem przykładów renesansowych młynów, zatem można uznać, że pojęcie zabytku techniki nie było mu obce. Ponieważ opracowanie Hansa Lutscha od samego początku traktowano jako pierwszą próbę wskazania jedynie wybranych zabytków, a sam autor, gdy został mianowany w 1901 roku konserwatorem zabytków królestwa Prus, zalecał konserwatorom zabytków prowincji objęcie ochroną również zabytków techniki (foluszy, młynów, wiatraków, żurawi portowych), brak wzmianki o papierni nie był powodem do wyłączenia młyna papierniczego spod opieki konserwatorskiej.

⁶ Opracowana przez Hansa Lutscha inwentaryzacja zabytków pruskiej prowincji Śląsk miała formę wykazu rozbudowanego o opisy: *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*. Kolejno ukazały się: Bd. 1 – *Die Kunstdenkmäler der Stadt Breslau*, Breslau 1886; Bd. 2 – *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*, Breslau 1889; Bd. 3 – *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Liegnitz*, Breslau 1891; Bd. 4 – *Die Kunstdenkmäler des Reg.-Bezirks Oppeln*, Breslau 1894. Następnie wydano rozbudowany tom zawierający indeksy topograficzne, osobowe i rzeczowe do inwentarza – Bd. 5 – *Register zum Verzeichnis der Kunstdenkmäler Schlesiens*, Breslau 1903 i osobny tom z trzema mapami zabytków przedstawionymi w ujęciu chronologicznym i typologicznym – Bd. 6 – *Denkmäler Karten*, Breslau 1902.

⁷ H. Lutsch, *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 2: *Die Kunstdenkmäler der Landkreise des Reg.-Bezirks Breslau*, Breslau 1889, s. 7. Oryginalny fragment brzmi: „Reinerz schwang sich durch seine seit 1562 bekannte Papierfabrik auf, deren brauchbares Fabrikat auch in Breslau vielfach Verwendung fand, Landeck durch sein Wildbad [erst spät entstanden die Bäder in Reinerz (1769), Cudowa (1792), Langenau (1819), Alt-Heide]”.

⁸ Idem, *Verzeichnis...*, Bd. 2 [7], s. 31–32. W przypadku kościoła cmentarnego chodziło o barokową budowlę wzniesioną w 1610 roku przez ewangelików, która spłonęła 3 stycznia 1913 roku, a nie o obecny obiekt.

⁹ F.A. Zimmermann, *Beyträge zur Beschreibung von Schlesien*, Bd. 9, Brieg 1789, s. 213–215. Fragment tekstu dotyczący Dusznik doczekał się tłumaczenia na język polski i opracowania: P. Pregiel, *Duszniki przez Zimmermanna opisane*, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2010, t. 4, s. 81–104.

Stary młyn papierniczy w Dusznikach-Zdroju od połowy XIX wieku był wymieniany w licznych przewodnikach turystycznych, a od początku XX stulecia – na łamach lokalnej prasy krajoznawczej i kulturalnej¹⁰. Richard Konwiarz w wydany w 1913 roku albumie przedstawiającym zabytki Śląska wymienił młyn wśród najcenniejszych zabytków techniki i zamieścił trzy wykonane przez Heinricha Goetza fotografie, które miały ukazać wyjątkowe – acz charakterystyczne jego zdaniem dla tradycyjnej kultury budowlanej – harmonijne wpisanie budynku w krajobraz¹¹.

Istotniejszą przeszkodą w udzielaniu tak koniecznej pomocy była sytuacja własnościowa – papiernia była przedsiębiorstwem prywatnym, co ograniczało możliwości udzielenia dotacji na remonty ze środków publicznych. Wynikało to z ogólnych przepisów finansowych, bo szczegółowe regulacje dotyczące zasad finansowania prac konserwatorskich w Prusach dopiero się kształtowały. Nierentowna rękodzielnicza produkcja papieru czerpanego została przerwana w Dusznikach-Zdroju w 1905 roku. Właściciel Carl Wiehr¹² próbował unowocześnić zakład, instalując w niewielkich pomieszczeniach przyziemia cylindryczną maszynę do wyrobu papieru i tektur, rozpoczął również produkcję papy, ale przegrywał w konkurencji z nowoczesnymi fabrykami.

Sytuacja finansowa stała się na tyle zła, że w 1909 roku zwrócił się o pomoc do ówczesnego konserwatora zabytków prowincji śląskiej Ludwiga Burgemeistra¹³. Ten osobiście przybył do Dusznik-Zdroju, na miejscu zapoznał się z sytuacją i udzielił właścicielowi rad w zakresie możliwości pozyskania pomocy publicznej. Jednocześnie konserwator przedłożył Komisji do Spraw Badania i Zachowania Zabytków Śląska wnioski o udzielenie dotacji na konieczne prace remontowe. Dofinansowanie przyznano na posiedzeniu w 1912 roku. Kwota 500 reichsmarek [dalej: RM] pozwoliła na przeprowadzenie jedynie części koniecznych prac. Było to odnowienie elewacji i remont pokrytego drewnianym gontem dachu, połączony z rozbiórką komina

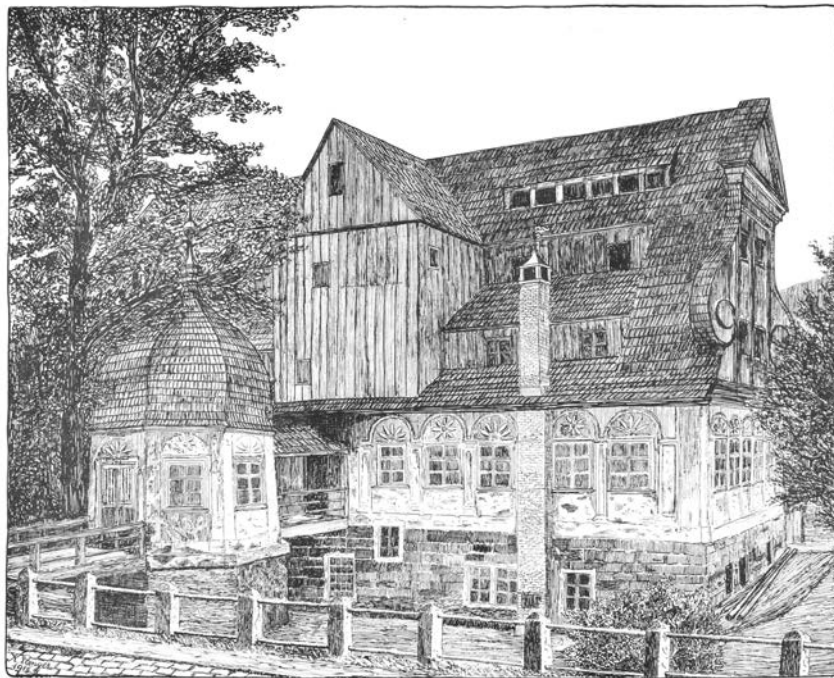
¹⁰ H. Paul, *Die historische Papiermühle in Reinerz*, „Die Grafschaft Glatz. Illustrierte Monatsschrift der Glatzer Gebirgsvereins” 1910, Jh. 5, nr 7, s. 85. Ilustrująca tekst fotografia młyna papierniczego, ukazująca zachodnią część elewacji północnej z oktagonalnym pawilonem wejścia, została wykorzystana przez redakcję czasopisma ponownie w roku 1939, we wkładce reklamującej atrakcje turystyczne hrabstwa kłodzkiego – „Die Grafschaft Glatz. Illustrierte Monatsschrift der Glatzer Gebirgsvereins” 1939, Jh. 34, nr 3, s. nlb.

¹¹ R. Konwiarz, *Alt-Schlesien. Architektur – Raumkunst – Kunstgewerbe*, Stuttgart [1913], s. XXIV, ilustr. na s. 230–231.

¹² Carl II Wiehr (1866–1941) – ostatni z rodu Wiehrów, do których dusznicka papiernia należała od 1822 roku. D. Błaszczuk, R. Sachs, *Słownik papierników śląskich do 1945 roku*, cz. 4: S–Z, „Rocznik Muzeum Papiernictwa” 2010, t. 4, s. 198–199.

¹³ Ludwíg Burgemeister (1863–1932) – architekt i historyk sztuki, został wybrany na konserwatora zabytków prowincji śląskiej na początku 1902 roku. Po utworzeniu w 1925 roku osobnych komisji do spraw badania i zachowania zabytków dla utworzonych w 1919 roku prowincji dolnośląskiej i górnośląskiej – został wybrany na konserwatora zabytków prowincji dolnośląskiej. Stanowisko konserwatora zabytków prowincji pełnił do śmierci, przez ponad 30 lat. G. Grajewski, *Burgemeister Ludwíg [w:] Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, t. 4, Warszawa 2011, s. 16–18.

przylegającego do elewacji północnej. Brak własnych środków stał się przyczyną zaniechania dalszych robót przez właściciela¹⁴.

1. Widok młyna papierniczego od północnego zachodu przed pracami remontowymi zakończonymi w 1912 roku. Kurt Langer, 1911, litografia w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju, sygn. MD 379 A.

W opublikowanym sprawozdaniu za lata 1909–1910 konserwator zabytków dokonał oceny wartości historycznej i artystycznej budynku młyna papierniczego. Uznał go za jedyny w swoim rodzaju w Niemczech, ze względu na malowniczą bryłę i położenie w krajobrazie. Krótki, lecz zdecydowany w tonie i pełen przekonania o wartości zabytku wywód ilustrował widok papierni sporządzony przez

¹⁴ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1909 bis 31. Dezember 1910, erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens*, Breslau [1911], s. 29, Abb. 11; *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1911 bis 31. Dezember 1912, erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens*, Breslau [1913], s. 26; *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1913 bis 31. Dezember 1914, erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Schlesiens*, Breslau [1915], s. 31.

wrocławskiego architekta Kurta Langer¹⁵, jednego z działaczy Śląskiego Ruchu Ochrony Rodzimości (*Schlesischer Bund für Heimatschutz*).

Zakończony w 1912 roku remont został stosunkowo obszernie omówiony w artykule poświęconym młynowi papierniczemu w Dusznikach-Zdroju pióra historyka – profesora Roberta Beckera, który ukazał się na łamach „Schlesien”, opiniodawczego czasopisma zajmującego się sztuką i kulturą¹⁶. Autor w obszernym i erudycyjnym tekście, poświęconym głównie historii młyna i papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, zwraca uwagę, że ograniczone środki pozwoliły na wykonanie tylko niezbędnych napraw stiukowej dekoracji elewacji, bez uzupełnienia braków. Położone kolory uznał za zbyt jaskrawe. Piaskowcowe płyty przyziemia [zapewne zniszczone przez wilgoć – dopisek G.G.] zostały pokryte grubym narzutem tynkowym, w którym wycięto fugi. Robert Becker uważał, że błędem było rozebranie komina przylegającego do północnej elewacji młyna. Jego zdaniem był to wartościowy dokument historii budowli, bowiem związany z nim piec ogrzewał masę, z której dawniej czerpano papier. Zubożyło to więc ogólny wyraz budowli, gdyż przepadł element wielce charakterystyczny, a dodatkowo znaczący historycznie ze względu na umieszczony na zwieńczeniu komina wiatrowskaz z monogramem G. K. [Gregor Kretschmer] i datą 1606. Autor sugerował, aby umieścić oryginalny wiatrowskaz w innym miejscu budynku. Artykuł ilustrowało zdjęcie zachodniej elewacji młyna oraz zamieszczona jako dodatek do numeru reprodukcja grafiki wykonanej przez Paula Austa z Sobieszowa¹⁷, ukazującej elewację północną z oktagonalnym pawilonem wejścia. Robert

¹⁵ Kurt Langer – czynny od 1910 roku we Wrocławiu redaktor „Ostdeutsche Bau-Zeitung”, od 1927 roku wykładał naukę o formie na Politechnice Wrocławskiej, od 1932 roku przewodniczący wrocławskiego oddziału Bund Deutscher Architekten. Projektował domy i budynki przemysłowe (zakłady ceramiczne w Ziębicach w 1927 roku). Specjalizował się w budownictwie sakralnym. Według jego projektów wzniesiono we Wrocławiu: kościół pw. św. Piotra Kanizjusza, kościół pw. św. Klemensa Dworzaka, kościół pw. Świętej Rodziny, kościół katolicki w Starym Lesieńcu (obecnie część Boguszo-wa-Gorc). Kierował remontem dachu nad kościołem Świętego Krzyża we Wrocławiu (1934), przy tej okazji zaprojektował nowy ołtarz w dolnym kościele pw. św. Bartłomieja oraz ambonę i stalle do górnego kościoła, opracował projekt rozbudowy kościoła w Domaniowie, prowadził restaurację kościoła ewangelickiego w Wierzchowicach.

¹⁶ R. Becker, *Die Papiermühle in Reinerz*, „Schlesien. Illustrierte Zeitschrift für die Pflege Heimatlicher Kultur” 1914, Jg. 7, nr 14 z 15 kwietnia, s. 393–396, reprodukcja rysunku Paula Austa jako dodatek nr 28 do rocznika. Becker do sprawy dokonanej w 1912 roku rozbiórki komina i likwidacji wiatrowskazu wraca ponownie w roku 1929 – idem, *Reinerzter Bauwerke und Kunstdenkmäler*, Bad Reinerz 1929, s. 7.

Warto dodać, że Robert Becker – historyk, profesor Uniwersytetu Wrocławskiego i bibliotekarz Śląskiego Muzeum Sztuk Pięknych (*Schlesisches Museum der Bildenden Künste*) – od 1891 roku był – z krótkimi przerwami – członkiem Komisji do Ratowania i Badania Zabytków Śląska. Opublikował kilka artykułów o historii Dusznik-Zdroju i hrabstwa kłodzkiego. W 1930 roku otrzymał tytuł honorowego obywatela Dusznik-Zdroju.

¹⁷ Paul Aust (1866–1934) – pejzażysta, rysownik, grafik, pisarz, doktor nauk przyrodniczych. Urodzony w Dusznikach, od 1910 roku mieszkał w Sobieszowie. Współzałożyciel, w 1922 roku, Stowarzyszenia Artystów św. Łukasza w Szklarskiej Porębie. *Saur Allgemeines Künstler-Lexikon. Die Bildenden Künstler aller Zeiten und Völker*, t. 5, München–Leipzig 1992, s. 680; R. Sachs, *Lexikon*

Becker podkreślił wartość artystyczną grafiki, zwracając przy tym uwagę, że ukazuje ona komin papierni przed jego rozbiórką.

2. Widok młyna papierniczego od północnego zachodu przed pracami remontowymi zakończonymi w roku 1912. *Die alte Papiermühle in Reinerz*, Paul Aust, 1910, akwaforta kolorowana w zbiorach Muzeum Papiernictwa w Dusznikach Zdroju, sygn. MD 377 A.

Kolejną niewielką dotację, w kwocie 150 RM, na remont pokrytego gontem dachu młyna papierniczego przyznano w latach 1927–1929. Położenie finansowe właściciela było już tak trudne, że w tekście sprawozdań konserwatorskich znalazło się dobitne stwierdzenie, iż uratowanie tej budowli, uznanej za artystycznie ważną, wkrótce stanie się problemem publicznym¹⁸. Podstawą do wyrażenia takiego sądu były rozmowy w sprawie kupna młyna papierniczego od Carla Wiehra prowadzone pomiędzy zarządem prowincji i magistratem Dusznik-Zdroju. Jak relacjonował konserwator zabytków w listopadzie 1929 roku w piśmie skierowanym do Carla

der bildenden Künstler und Kunsthandwerker Schlesiens bis 1945, Bd. 1, Breslau 2001, s. 142–144; K. Kułakowska, Paul Aust [w:] *Słownik Biograficzny Ziemi Jeleniogórskiej*, <http://jbc.jelenia-gora.pl/Content/1040/aust_paul.html> [dostęp: 21 września 2015 roku].

¹⁸ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1927 bis 31. Dezember 1929, erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesiens*, Breslau [1930], s. 41.

Wiehra, zarząd prowincji stał na stanowisku, że nie jest w stanie stać się właścicielem wszystkich zabytkowych budowli tego typu, które znajdują się na terenie prowincji dolnośląskiej, wskazując, że młyn powinien stać się własnością miasta Duszniki-Zdrój, oczywiście przy pomocy państwa i prowincji¹⁹.

W lutym 1930 roku na łamach „Schlesische Volkszeitung” został opublikowany krótki, ilustrowany zdjęciem artykuł informujący o grożącym papierni – jak podkreślono, najstarszej na wschodzie (*czytaj: na wschodzie Niemiec*) – niebezpieczeństwie i braku środków na jej konserwację. W ostatnim zdaniu tekstu pojawiła się sugestia, aby wykorzystując środki tak zwanej Pomocy dla Wschodu (*Osthilfe*), urządzić w tym budynku muzeum²⁰.

W tym samym roku na prośbę konserwatora zabytków prowincji do Dusznik-Zdroju udał się Adolf Zeller, architekt i profesor Politechniki Wrocławskiej²¹. W obecności burmistrza Dusznik-Zdroju i fabrykanta Carla Wiehra przeprowadził 18 marca 1930 roku wizję lokalną, której rezultaty przedstawił w opinii liczącej aż 3 strony maszynopisu. Adolf Zeller podkreślił wysoką klasę i znaczenie budowli, którą uznał za unikalną. Opinia zawiera opis, ocenę stanu zachowania oraz zalecenia w zakresie prac przy budynku i sposobu jego dalszego użytkowania. Stan zachowania uznano za różny: dobry części murowanej, gorszy fragmentów o konstrukcji drewnianej, zwracając uwagę na znaczne zniszczenie ściany faszynkowej od strony młynówki. Zdaniem Adolfa Zellera ta część budynku młyna papierniczego wymagała przemurowania. Prócz tego architekt zalecił budowę wewnętrznej ściany ogniowej pomiędzy młynem a suszarnią (na całej wysokości poddasza). Konstrukcja dachu wymagała w wielu miejscach interwencji i wzmocnienia więźby. Przylegającą do młyna suszarnię Adolf Zeller uznał również za godną zachowania – jako zabytek historii techniki. Po raz pierwszy pojawiła się propozycja, aby budowlę przeznaczyć na cele kulturalne. Adolf Zeller proponował urządzić w papierni wystawę lokalnego rzemiosła, ze szczególnym uwzględnieniem przemysłu papierniczego, przez co rozumiał zbiór sprzętów i urządzeń do lokalnej produkcji, a przede wszystkim do produkcji papieru, oraz wystawę wyrobów,

¹⁹ Archiwum Państwowe we Wrocławiu, zespół Rejencja Wrocławska, Wydział I Ogólny [dalej: APWr Wydział Samorządowy], sygn. 1904, k. 2–3 – odpis pisma konserwatora zabytków prowincji z 26 listopada 1929 roku.

²⁰ [b.a.], *Gefahr für die alte Papiermühle in Bad Reinerz, eines der schönsten historischen Baudenkmäler des deutschen Ostens*, „Schlesische Volkszeitung Breslau” 1930, nr z 20 lutego. Wycinek w aktach rejencji wrocławskiej – APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 4.

²¹ Heinz Adolf Zeller (ur. 2 lutego 1871 roku, zm. 26 października 1946 roku w Radebeul – niekiedy podaje się, że zginął we Wrocławiu w 1945 roku) – architekt, profesor doktor inżynier na Politechnice Wrocławskiej, gdzie w latach 1929–1939 wykładał naukę o stylach oraz inwentaryzację zabytków. Kierował renowacją kościoła w Małujowicach (1932–1939), kościoła dworskiego we Wrocławiu (1936), wykonał inwentaryzację wieży mieszkalnej w Siedlęcinie (1936), opracował projekt wzmocnień zamku w Kondratowie (1936), inwentaryzację detali fasady kościoła pw. św. Jana w Legnicy (1938–1939), projekt adaptacji dworu w Solnej na dom ogrodnika (1940), projekt wzmocnień szczytów spichlerza w Janowcu w powiecie zagańskim (1941). Pod jego kierunkiem studenci politechniki opracowali makietę zabudowy rynku w Jeleniej Górze (1938) oraz liczne pomiary zabytków Dolnego Śląska.

w tym różnych rodzajów ręcznie czerpanego papieru. Widząc wartość również w izolowanym położeniu zakładu, zalecał ochronę sylwety i otoczenia przed nową zabudową poprzez wprowadzenie zapisów w miejscowym statucie²².

Kryzys gospodarczy ograniczył możliwości udzielenia przez komisję dotacji, tak że w sprawozdaniu z lat 1930–1931 z żalem stwierdzono, iż ta bez wątpienia „bardzo ważna dla sztuki ludowej” budowla musi zostać pozostawiona swojemu losowi²³. Również nierealne stało się kupno papierni ze środków publicznych²⁴.

Poprawa koniunktury gospodarczej pozwoliła wybranemu w połowie 1932 roku nowemu konserwatorowi zabytków prowincji dolnośląskiej – Güntherowi Grundmanowi – na przedłożenie komisji wniosku o udzielenie niewielkiej dotacji, co nastąpiło na posiedzeniu we wrześniu 1932 roku²⁵. Dotacja w wysokości 75 RM była przeznaczona na zakup gontu i prace remontowe przy dachu, o co w kwietniu tegoż roku prosił właściciel²⁶.

W tym samym roku rozpoczęto prace przy budowie omijającej miasto drogi (obecnej ulicy Sprzymierzonych), bezpośrednio łączącej uzdrowisko z szosą prowadzącą z Kłodzka do Dusznik-Zdroju. Wiązało się to z budową mostu na Bystrzycy Dusznickiej, który zlokalizowano na parceli Carla Wiehra, w odległości zaledwie kilku metrów na wschód od budynku suszarni papieru. Początkowo urząd budowlany dusznickiego magistratu rozważał budowę mostu o konstrukcji betonowej, jedno- lub dwuprzęsłowego, ze względów estetycznych licowanego piaskowcowymi

²² Archiwum Państwowe we Wrocławiu, zespół Konserwator Zabytków Prowincji Dolnośląskiej [dalej: APWr Konserwator Zabytków Prowincji], sygn. 727, k. 311–313 – oryginał; k. 262–265 – sygnowana przez Zellera kopia, przekazana 20 lipca 1934 roku konserwatorowi zabytków prowincji. Kolejny odpis opinii: APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 15–17.

²³ *Bericht des Provinzial-Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Niederschlesien über die Tätigkeit vom 1. Januar 1930 bis 31. Dezember 1931, erstattet an die Provinzial-Kommission zur Erhaltung und Erforschung der Denkmäler Niederschlesiens*, Breslau [1932], s. 42.

²⁴ APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 5 – pismo konserwatora zabytków prowincji do prezydenta rejencji z 14 marca 1930 roku.

²⁵ Günther Grundmann (1892–1976) – historyk sztuki. W 1919 roku rozpoczął pracę jako zarządca Karkonosko-Izerskiego Towarzystwa Wspierania Domowego Rzemiosła w Cieplicach (*Hausfleißvereins für das Riesen- und Isergebirge in Bad Warmbrunn*), od 1921 roku był nauczycielem historii sztuki w cieplickiej Szkole Snycerskiej (*Holzschneitzschule in Bad Warmbrunn*). Później kierował Dolnośląskim Stowarzyszeniem Wystaw Objazdowych dla Szkół i Ludu (*Niederschlesischen Kunstausstellungen für Schulen und Volk*). Grundmann był aktywnym członkiem Schlesischer Bund für Heimatschutz, należał do zarządu stowarzyszenia. Od 1923 roku należał do grona opiekunów zabytków (*Pfleger der Kunstdenkmäler*) przy Komisji do Spraw Badania i Ochrony Zabytków Prowincji Dolnośląskiej. Konserwator zabytków prowincji dolnośląskiej w latach 1932–1945, autor licznych artykułów i kilku książek o zabytkach Śląska. G. Grajewski, *Grundmann Günther [w:] Polski słownik biograficzny konserwatorów zabytków*, t. 4, Warszawa 2011, s. 40–43.

²⁶ *Jahresbericht des Provinzialkonservators der Kunstdenkmäler Niederschlesiens für die Jahre 1932, 1933, 1934 [w:] Schlesische Heimatpflege. 1. Veröffentlichung...* [4], s. 139; APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 304–309, 293.

plytami. Ostatecznie zdecydowano się na wzniesienie tańszego i łatwiejszego w budowie dwuprzęsłowego mostu o tradycyjnej konstrukcji półkolistych sklepień murowanych z kamienia łamanego, oblicowanego płytami z jasnego piaskowca. Jedno przęsło przerzucono nad Bystrzycą Dusznicką, a drugie nad młynówką papierni. Na środkowym filarze umieszczono piaskowcową tablicę z herbem miasta i datą 1933, a powyżej planowano ustawić postument z barokową rzeźbą św. Jana Nepomucena, do czego jednak nie doszło. Most wybudowała od jesieni 1932 do lata 1933 roku firma z Dusznik-Zdroju, należąca do architekta C.R. Kretschmera. Carl Wiehr początkowo wyraził zgodę na lokalizację mostu, aby następnie zgłosić zastrzeżenie. Uważał, że pył z nowej drogi będzie brudził papier przechowywany w suszarni, co obniży jego wartość handlową. Uznając te zastrzeżenia, zastosowano dodatkowe asfaltowanie nawierzchni chodników dla pieszych²⁷.

Przejęcie w styczniu 1933 roku władzy w Niemczech przez nazistów w znacznym stopniu zmieniło sytuację ochrony zabytków. Ideologia nazistowska chętnie sięgała po odwołania do historii i w dużym stopniu uznała za własne głoszone już od początku XX wieku przez ruchy obrońców rodzimości postulaty ochrony zabytków, ochrony krajobrazu niezniszczonego industrializacją i intensywną urbanizacją oraz ochrony rodzimych, tradycyjnych rzemiosł. Ideały te stały się elementem polityki kulturalnej narodowosocjalistycznego państwa. Warto zaznaczyć, że na konserwację zabytków oraz ochronę tradycyjnych rzemiosł przeznaczono znaczne środki państwowe w ramach przyjętej 1 lipca 1933 roku ustawy o zmniejszeniu bezrobocia (*Gesetz zur Verminderung der Arbeitslosigkeit*), która pozwalała wspierać ze środków publicznych konserwację budowli o szczególnej wartości artystycznej lub historycznej, pozostających własnością publiczną – prowincji, gmin, związków gmin i innych zarejestrowanych stowarzyszeń.

Opinia publiczna ponownie została powiadomiona o niebezpieczeństwie grożącym młynowi papierniczemu w artykule opublikowanym w kwietniu 1933 roku na łamach „Breslauer Neuste Nachrichten”²⁸. Anonimowy autor zwraca uwagę na problem znikających z krajobrazu urządzeń związanych z wykorzystaniem wody do produkcji przemysłowej, zwłaszcza tych, które tak licznie powstawały w czasach Fryderyka Wielkiego, a utraciły rację bytu. Jako przykład bezskutecznych prób ratowania podał napędzany wodą magiel Inniarski w Pakoszowie, pochodzący z 1773 roku. Urządzenia tego nie udało się uratować ze względu na brak środków i w 1930 roku zostało rozebrane na polecenie właściciela. Oryginalne wyposażenie dusznickiego młyna papierniczego z 1605 roku, będącego przykładem wczesnego etapu

²⁷ Archiwum Państwowe we Wrocławiu Oddział w Kamieńcu Żąbkowickim, zespół Akta miasta Duszniki-Zdrój [dalej: APWr Akta miasta Duszniki-Zdrój], sygn. 956.

²⁸ [b.a.], *Die Erhaltung technischer Baudenkmäler. Schutz der historischen Industriewerke – Die gefährdete Papiermühle in Reinerz*, „Breslauer Neuste Nachrichten” 1933, 23 April. Tekst, w którym przedstawiono uznaną za najstarszą na Śląsku wieżę wodną prepozytury cystersów w Wierzbnej i młyn papierniczy w Dusznikach, ilustrują fotografie wieży oraz widok od północy na oktagonalny pawilon wejścia papierni.

industrializacji na Śląsku, zostało co prawda w części zlikwidowane przy okazji przebudowy wnętrza w 1905 roku, ale nadal zachowane były stare sita do czerpania papieru. Autor stwierdził, że sam piękny budynek był zagrożony, gdyż właściciel nie był w stanie go utrzymać. Proponował też, aby budowlę przejął Deutscher Bund für Heimatschutz i bezpłatnie użyczył miastu Duszniki-Zdrój, które musiałoby zatroszczyć się jedynie o środki na jego renowację. Nie mógł też zrozumieć, dlaczego miasto do tej pory nie uczyniło w tym kierunku skutecznych kroków, ale miał nadzieję że w nowej sytuacji politycznej to się zmieni.

To doniesienie prasowe znajduje potwierdzenie w przechowywanych w Archiwum Państwowym we Wrocławiu aktach konserwatora zabytków prowincji i wydziału ogólnego Rejencji Wrocławskiej. Wczesną wiosną 1933 roku rozpoczęły się trwające kilka lat negocjacje z magistratem Dusznik-Zdroju w sprawie sprzedaży młyna papierniczego przez Carla Wiehra. Zamyśl ten od samego początku gorąco popierał konserwator prowincji dolnośląskiej Günther Grundmann, który w tym względzie podzielał zdanie swojego zmarłego poprzednika Ludwiga Burgemeistra. Günther Grundmann uważał, że jedynie przejęcie tak wartościowego i specyficznego zabytku na cele publiczne zapewni mu dalsze istnienie²⁹.

Wspomniany Deutscher Bund für Heimatschutz planował w 1933 roku, aby w młynie, który miał stać się własnością miasta, urządzić schronisko młodzieżowe. Idea ta została poparta przez Schlesischer Bund für Heimatschutz, choć zauważono, że będzie konieczna przebudowa wnętrza, przy czym już podczas wstępnej wymiany korespondencji nie udało się ustalić, skąd mają pochodzić środki na prace adaptacyjne. Stało się to ostatecznie powodem braku zainteresowania pomysłem ewentualnego realizatora zamysłu – Niemieckiego Związku Schronisk Młodzieżowych (*Deutscher Jugendherbergeverband*)³⁰.

Dzięki kampanii prasowej papiernia stała się tak znana, że latem 1933 roku uczniowie Państwowej Wyższej Szkoły Techniczno-Budowlanej we Wrocławiu (*Höhere Technische Staatslehranstalt für Hoch- und Tiefbau in Breslau*) pod kierunkiem architekta Adama Josepha Becka wykonali w ramach ćwiczeń pomiary budowlane³¹.

²⁹ APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 294–295 – pismo konserwatora prowincji z 19 lipca 1933 roku do nadprezydenta prowincji, k. 277 – pismo do R. Hiecke z 10 marca 1934 roku.

³⁰ APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 18–19 – pismo z 19 lipca 1933 roku; karta 24 – pismo z 20 września 1933 roku.

³¹ A. Willnow, *Heimatspflegearbeit an der HTL für Hoch- und Tiefbau in Breslau*, „Ostdeutsche Bau-Zeitung Breslau” 1936, Jg. 34, nr 43, s. 422–424. Rysunki zostały zaprezentowane na zorganizowanej we Wrocławiu wystawie prac uczniów w kwietniu 1936 roku. Oprócz papierni w Dusznikach-Zdroju były to pomiary szachulcowego „Domu na Łące” w parku zdrojowym w Szczawnie-Zdroju, drewnianego kościoła wraz z drewnianą wieżą bramną oraz przysłupowo-zrębowej stajni w Rybnicy Leśnej. Autor artykułu stwierdził, że nie podjęto jeszcze decyzji, czy papiernia ma służyć w przyszłości produkcji szlachetnych rodzajów papieru, czy stać się muzeum. Wiadomo, że odbitki rysunków zostały kupione przez magistrat Dusznik-Zdroju – APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 115. Z dalszej korespondencji wynika, że mieszkający w Dusznikach-Zdroju technik budowlany skopiował

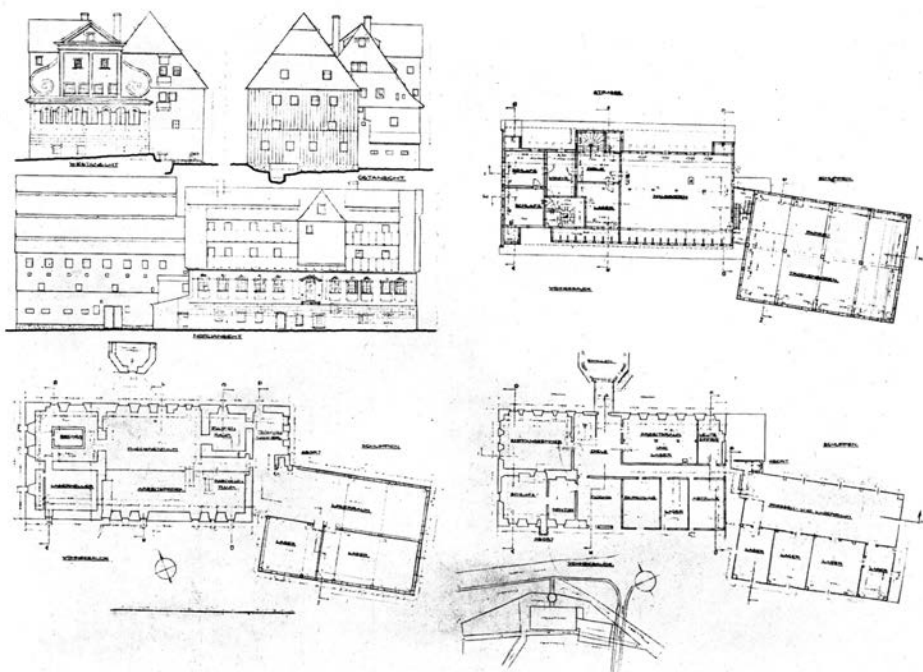

Abbildung 1: Papiermühle in Bad Reinerz — Ansichten, Grundrisse vom Untergeschoß, Erdgeschoß und Obergeschoß des Wohnhauses mit Herstellungs- und Lagerräumen und Lageplan

3. Pomiar młyna papierniczego wykonany w 1933 roku przez uczniów państwowej szkoły budowlanej z Wrocławia. Papiermühle in Bad Reinerz – Ansichten, Grundrisse vom Untergeschoß, Erdgeschoß und Obergeschoß des Wohnhauses mit Herstellungs- und Lagerräumen und Lageplan, repr. rysunku w „Ostdeutsche Bauzeitung” 1936, Jg. 34, nr 34, Abb. 1, s. 422.

W 1934 roku prezydent rejencji starał się zainteresować kupnem papierni Izbę Rzemieśniczą we Wrocławiu (*Handwerkskammer in Breslau*), której przedstawiciel uznał, że urządzenie tam wystawy śląskiego rzemiosła nie jest uzasadnione ze względu na odległe położenie miejscowości³².

W 1934 roku magistrat Dusznik-Zdroju złożył wstępną deklarację zakupu młyna, z zastrzeżeniem, że nie ma wystarczających środków ani na kupno nieruchomości, ani na przeprowadzenie remontu koniecznego ze względu na zły stan techniczny budynku. Rozpoczęto trwającą kilka lat procedurę negocjacji ceny z właścicielem. Po kilku latach starań rada miasta uzyskała w 1938 roku zgody władz prowincji i berlińskiego ministerstwa finansów na zwiększenie stosunkowo dużego zadłużenia

rysunki pomiarowe. Kopie 12 rysunków zostały kupione przez magistrat w 1939 roku – APWr Akta miasta Duszniki-Zdrój, sygn. 958, k. 54–55. Inwentaryzacja stała się podstawą do opracowania projektu remontu przez urząd budowlany w Kłodzku.

³² APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 36 – pismo z 19 lipca 1934 roku.

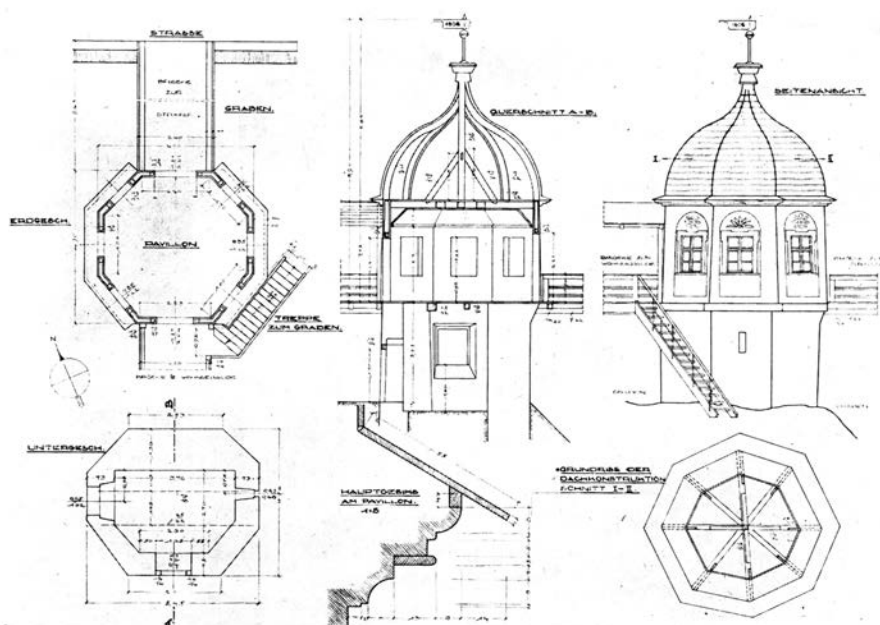

Abbildung 2: Papiermühle in Bad Reinerz — Grundrisse Querschnitt, Ansicht und Einzelheit der Brückenlaube

4. Pomiar pawilonu wejścia do młyna papierniczego wykonany w 1933 roku przez uczniów państwowej szkoły budowlanej z Wrocławia. *Papiermühle in Bad Reinerz – Grundrisse, Querschnitt, Ansicht und Einzelheit der Brückenlaube*, repr. rysunku w „Ostdeutsche Bauzeitung” 1936, Jg. 34, nr 34, Abb. 2, s. 423.

miasta, przejęcie przez miasto hipoteki obciążającej papiernię oraz deklaracje przyznania dotacji na wypłacenie Carlowi Wiehrowi reszty należności za budynek i na przeprowadzenie przez miasto niezbędnych prac remontowych.

Konserwator zabytków prowincji czynił, co w jego mocy, aby przyspieszyć sprawę zakupu i rozpoczęcia prac remontowych, prowadząc ożywioną korespondencję z właścicielem, prezydentem rejencji oraz nadprezydentem prowincji. Zwrócił się też o pomoc do konserwatora zabytków państwa pruskiego Roberta Hiecke – osoby, która podejmowała ostateczne decyzje w zakresie najważniejszych prac konserwatorskich, zarówno merytoryczne, jak i finansowe³³. Robert

³³ Robert Hiecke (ur. 26 listopada 1876 roku w Berlinie, zm. 15 grudnia 1952 roku w Bad Neuenahr) – studiował architekturę na politechnikach w Berlinie i Monachium. W 1908 roku został wybrany na stanowisko prowincjalnego konserwatora zabytków w pruskiej Saksonii-Anhalcie, by w 1918 roku przejść do Berlina na stanowisko królewskiego radcy ministerialnego w pruskim Ministerstwie Oświaty i Wykształcenia, gdzie zastępował w obowiązkach poważnie już chorego Hansa Lutscha. W okresie Republiki Weimarskiej i III Rzeszy Robert Hiecke był bez wątpienia najbardziej wpływową osobą w obszarze polityki konserwatorskiej w Niemczech, co ostatecznie potwierdził awans w 1934 roku na dyrektora departamentu (*Ministerialdirigent*) w nowo utworzonym Ministerstwie Rzeszy do Spraw

Hiecke zapowiedział swój przyjazd do Dusznik-Zdroju na 23 sierpnia 1934 roku, prosząc, aby były obecne wszystkie zainteresowane strony³⁴. Przyspieszyło to opracowanie przez urząd budowlany w Kłodzku kosztorysu remontu, ale nie posunęło rokowań miasta z Carlem Wiehrem. Przełom nastąpił w grudniu 1935 roku. Carl Wiehr zgodził się obniżyć kwotę sprzedaży do 28 000 RM, zawierającą 12 500 RM zaciągniętych przez niego kredytów hipotecznych, do czego dochodziło jeszcze 2000 RM kosztów dodatkowych, co razem stanowiło 30 000 RM³⁵. Pozwoliło to na opracowanie wstępnego projektu finansowania zakupu papierni przez miasto.

Opracowany w sierpniu 1934 roku przez urząd budowlany w Kłodzku program prac zakładał remont młyna papierniczego i jednoczesną rozbiórkę drewnianej suszarni – jako pozbawionej wartości użytkowej. Zakładano, że nowa, murowana ściana wschodnia młyna papierniczego otrzyma wolutowy szczyt, identyczny jak od zachodu³⁶. Podczas spotkania w Dusznikach-Zdroju w sierpniu 1938 roku konserwator zabytków państwa pruskiego Robert Hiecke oprotestował zamiar rozbiórki suszarni, podkreślając jej związek z młynem papierniczym i walory krajoobrazowe³⁷.

Aby rozpropagować ideę konserwacji młyna jako zabytku techniki w gronie osób podejmujących decyzje finansowe, konserwator zabytków prowincji Günther Grundmann wydał w marcu 1936 roku folder, w nakładzie około 70 egzemplarzy, w którym przedstawił historię młyna, jego stan obecny i wezwanie do poparcia podejmowanych przez władze komunalne i państwowe starań o jego uratowanie. Konserwator prowincji liczył, że uzyska w ten sposób darowizny na remont od członków Związku Niemieckich Inżynierów (*Verein Deutscher Ingenieure*). Niestety, jego apel przeszedł bez echa³⁸.

Nauki, Wykształcenia i Oświaty Ludowej (*Reichsministerium für Wissenschaft, Erziehung und Volksbildung*). Obszerne wspomnienie: Werner Bornheim genannt Schilling, *Robert Hiecke 1876–1952. Konservator der Kunstdenkmäler Preußens*, „Jahrbuch Preussischer Kulturbesitz” 1969, Bd. 7, s. 79–100. Biogram: W. Bornheim genannt Schilling, *Hiecke Robert* [w:] *Neue Deutsche Biographie*, t. 9, München 1972, s. 106–107; wydanie on-line: <<http://www.deutsche-biographie.de/pnd139900888.html>> [dostęp: 21 września 2015 roku].

³⁴ APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 277 – pismo konserwatora prowincji do konserwatora państwa pruskiego Roberta Hiecke z 10 lutego 1934 roku.

³⁵ APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 45 – odpis pisma konserwatora prowincji z 28 grudnia 1935 roku, k. 46–47 – odpis odpowiedzi Roberta Hiecke.

³⁶ APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 246–260 i APWr Akta miasta Duszniki-Zdrój, sygn. 958, k. 7–22 – opisy planowanych prac i kosztorysy z 15 sierpnia 1934 roku.

³⁷ APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 242 – sporządzone przez Günthera Grundmanna sprawozdanie ze spotkania 22 sierpnia 1934 roku, w którym brali udział również przedstawiciele prowincji, rejencji, starostwa powiatowego i magistratu.

³⁸ G. Grundmann, *Um die Erhaltung der Papiermühle in Reinerz*, druk ulotny, Breslau [1936]. Prawdopodobnie jedyny zachowany egzemplarz znajduje się w APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 57–60. Okoliczności wydania folderu: APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 187–188, 191–202, 204–207, 209–210. Jako ilustracje wykorzystano trzy zdjęcia z wydanego w 1913 roku albumu Richarda Konwiarza *Alt-Schlesien...* [11] oraz jedno dostarczone przez konserwatora zabytków prowincji. Koszty druku wsparło miasto Duszniki dotacją w wysokości 75 RM.

Wstępną decyzję o kupnie papierni rada miasta podjęła na posiedzeniu 28 marca 1935 roku, z zastrzeżeniem, że sprawa stanie się aktualna dopiero wtedy, gdy wszystkie strony potwierdzą wolę finansowania przedsięwzięcia. Wymiana korespondencji trwała od maja do grudnia 1936 roku, a rada miasta podjęła ostateczną decyzję o zakupie na posiedzeniu 14 sierpnia 1936 roku. W trakcie negocjacji Carl Wiehr zredukował swoje żądania do 27 000 RM, do czego dochodziło jeszcze 2000 RM kosztów dodatkowych³⁹. Zachowane uwierzytelnione kopie dokumentacji finansowej, przesłane przez starostę powiatu Kłodzko do prezydenta rejencji, pozwalają zapoznać się ze szczegółami tej skomplikowanej operacji. I tak miasto miało spłacać do 1 października 1936 roku wynoszący 9 955 RM dług hipoteczny w Miejskiej Kasie Oszczędności oraz przejąć wynoszący 1 420 RM dług hipoteczny w Katolickiej Kasie Kościelnej w Zieleńcu i wynoszący 1 125 RM dług hipoteczny w Kasie Fundacji Szpitala w Skibie, które miano spłacić w ciągu pięciu lat. Pozostałą kwotę należności za nieruchomości, wynoszącą 11 000 RM, Carl Wiehr miał otrzymać w ratach płatnych do 1 października 1941 roku. Przy tym należność Carla Wiehra i znaczna część długów hipotecznych miały zostać pokryte z dotacji starosty powiatu Kłodzko (2500 RM, rozdzielone na cztery równe roczne raty), nadprezydenta prowincji (4500 RM, płatne w czterech równych rocznych ratach) oraz Ministerstwa Rzeszy do Spraw Nauki, Oświaty i Wykształcenia Publicznego (12 000 RM, płatne w latach 1937–1940). Brakujące 10 000 RM miało być pokryte z nowej hipoteki ustanowionej na rzecz miasta przez Miejską Kasę Oszczędności⁴⁰.

Ze względów formalnych sprawa zakupu papierni ciągnęła się jeszcze przez cały 1938 rok. Pierwsze dotacje na zakup papierni zostały przekazane przez nadprezydenta prowincji śląskiej dopiero w marcu 1939 roku, a miasto stało się właścicielem nieruchomości 28 kwietnia 1939 roku⁴¹. O tak szczęśliwym finale wieloletnich starań mieszkańcy Śląska zostali poinformowani w artykule, który ukazał się 14 maja 1939 roku na łamach „Schlesische Zeitung”⁴².

Równoległe ze skomplikowanym i zawikłanym procesem zakupu przez miasto papierni rozważano kwestię przyszłej funkcji budynku. Na początku listopada 1936 roku burmistrz Dusznik-Zdroju wystąpił z zupełnie nową propozycją, aby młyn papierniczy przenieść na teren uzdrowiska i przeznaczyć na kawiarnię lub schronisko młodzieżowe. Konserwator zabytków prowincji ocenił zamysł translokacji negatywnie, wskazując na niezbędne znaczne nakłady, przerastające jego zdaniem koszty remontu, a także na to, że właśnie ten zabytek techniki jest wyjątkowo związany z miejscem, w którym został zbudowany⁴³. Ze względów przeciwpożarowych pomysł przeznaczenia młyna

³⁹ APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 61–84.

⁴⁰ APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 97–163.

⁴¹ APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 98.

⁴² [b.a.], *Ostdeutschlands älteste Papiermühle. Die Reinerzer Papiermühle wird als Kulturdenkmal erhalten – Hier wurde das „unsterbliche Papier” erzeugt*, „Schlesische Zeitung” 1939, nr z 14 kwietnia. Wycinek w APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 97.

⁴³ APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 85–91; APWr Konserwator Zabytków Prowincji,

papierniczego na schronisko młodzieżowe został odrzucony przez burmistrza Dusznik-Zdroju na początku 1937 roku⁴⁴. W rezultacie jedyną możliwą funkcją pozostało urządzenie w papierni muzeum, postulowane już w 1930 roku.

Rok 1937 poświęcono na przygotowanie podstaw finansowania remontu papierni. Przypomnijmy, że według kosztorysu opracowanego w 1934 roku niezbędna była kwota 18 000 RM. Duszniki-Zdrój ponownie odwiedził konserwator państwa pruskiego Robert Hiecke. Ustalono, że pierwszy etap wieloletnich prac rozpocznie się z początkiem 1938 roku. Urząd budowlany w Kłodzku opracował nowy program prac, który uwzględniał już remont suszarni⁴⁵. W sierpniu 1939 roku przydzielono dotację na ręcznie łupany gont z drewna sosnowego, który zakupiono w firmie Bernharda Materne z Krasiejowa. Wagon wypełniony 834 kopami gontu, impregnowanego karbolineum i długiego na 50 centymetrów, dotarł do Dusznik-Zdroju 11 kwietnia 1940 roku, a materiał złożono w papierni⁴⁶. Wprowadzone z chwilą wybuchu wojny moratorium na dotacje ze środków publicznych wstrzymało na prawie dwa lat rozpoczęcie prac.

Pogarszający się stan budynku potwierdza sprawozdanie z lustracji przeprowadzonej 19 września 1940 roku przez pracowników wydziału budowlanego starosty powiatu Kłodzko, która stała się podstawą do złożenia ponownego wniosku o dotację na remont, dość niespodziewanie udzieloną w 1941 roku. Uznano przy tym, że w pierwszym rzędzie musi zostać wyremontowana lub zabezpieczona prowizorycznie elewacja południowa i pokrycie dachów⁴⁷. Prócz zwykłych pozwoleń budowlanych wprowadzone reguły gospodarki wojennej wymagały: poświadczenia przez urząd budowlany starostwa konieczności przeprowadzenia prac, uzyskania specjalnego zezwolenia urzędu pracy na wykorzystanie siły roboczej i materiałów oraz zgody pełnomocnika Rzeszy do spraw gospodarki drewnem.

Roboty zabezpieczające i naprawę dachu zlecono, za sugestią konserwatora zabytków prowincji, doświadczonej firmie ciesielsko-dekarskiej Gustava Binioka z Włoch w powiecie namysłowskim, która wykonała je jesienią 1941 roku. Zagrożona ściana południowa została prowizorycznie podparta drewnianymi przyporami. Zgodnie z sugestią konserwatora państwa pruskiego Roberta Hiecke podczas re-

---

sygn. 727, k. 154–155.

⁴⁴ APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1904, k. 93.

⁴⁵ APWr Akta miasta Duszniki-Zdrój, sygn. 958, k. 7 – pismo urzędu budowlanego z Kłodzka do prezydium rejencji wrocławskiej z 2 kwietnia 1938 roku; k. 32–48 – opis planowanych prac remontowych przy młynie papierniczym wraz z suszarnią i kosztorys z 23 marca 1939 roku, przygotowany przez miejski urząd budowlany w Dusznikach-Zdroju; k. 58–59, 60–61, 62–67 – dwa egzemplarze opisu planowanych prac i kosztorys z 23 listopada 1939 roku, przygotowany przez miejski urząd budowlany w Dusznikach-Zdroju.

⁴⁶ APWr Akta miasta Duszniki-Zdrój, sygn. 958, k. 85–102.

⁴⁷ APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 60–64, 48–58, 11–15. Wiadomo, że wnioskowi o dotację towarzyszył kosztorys i 12 rysunków projektowych, których niestety, brak w dostępnych zbiorach archiwalnych. Karty 1–4 informują o spłacie należności za materiały zużyte przy remoncie przez firmę Gustava Binioka jeszcze w pierwszym półroczu 1944 roku.

montu dachu dokonano zmiany jego formy⁴⁸. W połaci północnej, od strony ulicy, zlikwidowano dwa rzędy wtórnych wysokich, prostokątnych lukarn, poprzedzonych dachami pulpityowymi krytymi blachą. W ich miejsce wprowadzono wąskie lukarny szczelinowe, które zaczynały się w odległości około 1,5 metra od szczytów papierni, co miało ułatwić spływ śniegu i deszczu po odtworzonym, pokrytym gontem dachu. W podobny sposób skrócono lukarny szczelinowe połaci południowej. Szczyt zachodni został gruntownie odnowiony, zmurszałe elementy zastąpiono nowymi, a zwieńczenie pokryto gontem modrzewiowym dostarczonym przez Gustava Binio-ka. W 1942 roku przeprowadzono remont pokrycia dachu oktagonalnego pawilonu wejścia. Planowanych prac remontowych we wnętrzu budynku już nie podjęto, podobnie jak prac przy remoncie suszarni, choć jesienią 1944 roku przyznano kolejną dotację⁴⁹.

Rozpoczęcie prac remontowych i przeznaczenie młyna na muzeum lokalnego rzemiosła stało się inspiracją dla rzeźbiarza i artysty stolarza Hugona Kükelhausa⁵⁰, piastującego od 1940 do 1941 roku funkcję opiekuna rzemiosła na terenie prowincji dolnośląskiej (*Landeshandwerkspfleger*), do przedstawienia pomysłu, aby ponownie uruchomić w Dusznikach-Zdroju produkcję ręcznie czerpanego papieru. Kükelhaus zwrócił się w tej sprawie do Carla Wiehra, który odpowiedział, że stare urządzenia zostały zlikwidowane w 1905 roku. Na miejscu pozostały jedynie sita, ale chętnie pomoże w odtworzeniu rękodzielniczej produkcji, mimo braku fachowców⁵¹. Sprawa bardzo zainteresowała gauleitera i nadprezydenta prowincji dolnośląskiej Karla Hankego, który polecił Güntherowi Grundmannowi, aby wraz z rzeźbiarzem, profesorem Fritzem Theilmannem⁵², kierującym Krajowym Urzędem Opieki nad

⁴⁸ APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 55–56 – pismo Roberta Hiecke do prezydenta rejencji z 4 lipca 1941 roku; k. 48–49 – sprawozdanie z narady w papierni, w której brali udział konserwator prowincji, architekci z rejencji, starostwa i magistratu; zebrani zgodzili się z propozycją zmian w dachu – 22 sierpnia 1941 roku.

⁴⁹ Nie były to jedyne prace remontowe w tym czasie. Wiadomo, że w latach 1939–1943 w młynie papierniczym miasto umieściło siedzibę szkoły zawodowej. Wykonano wówczas drobne remonty: bielenie pomieszczeń lekcyjnych i pokoju dla nauczycieli (już w grudniu 1938 roku, przed finalizacją kupna), kolejne naprawy instalacji elektrycznej i pieców. APWr Akta miasta Duszniki-Zdrój, sygn. 958, k. 1, 69–76, 103–112, 115–125, 155–156, 168–208.

⁵⁰ Hugo Kükelhaus (1900–1984) – wszechstronnie wykształcony artysta stolarz, pisarz i pedagog, od lat 30. XX wieku propagujący tradycyjne rzemiosło oraz projektowanie oparte o wykorzystanie tradycyjnych technik i materiałów. Na Dolnym Śląsku czynny w latach 1940–1941. Biogram w: *Lexikon Westfälischer Autorinnen und Autoren 1750 bis 1950*, wydanie on-line: <http://www.lwl.org/literaturkommission/alex/index.php?id=00000003&layout=2&author_id=00001364&> [dostęp: 8 listopada 2015 roku].

⁵¹ APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 69–72.

⁵² Fritz Theilmann (1902–1991) – rzeźbiarz, ceramik, od 1932 roku nauczyciel w Państwowej Szkole Ceramicznej w Bolesławcu. Od 1940 roku kierował Krajowym Urzędem Opieki nad Rzemiosłem i Wzornictwem Przemysłowym Prowincji Dolnośląskiej (*Landesamt für Handwerkspflege und Industrielle Formgebung der Provinz Niederschlesien*). Powołany do wojska w 1942 roku, w latach 1945–1949 w obozie jenieckim w Związku Radzieckim. Po powrocie do Niemiec dalej z powodzeniem uprawiał rzeźbę, głównie ceramiczną.

Rzemiosłem i Wzornictwem Przemysłowym, zbadał możliwości przywrócenia produkcji. Efektem była podjęta w kwietniu 1942 roku wyprawa Theilmanna z panną von Grünberg do Wielkich Łosin – jak się okazało, jedynej ręcznej czerpalni papieru funkcjonującej w tym czasie w sąsiedztwie i prawdopodobnie na wschodzie Rzeszy. Z obszernego sprawozdania dowiadujemy się, że podstawowa trudność w odtworzeniu produkcji to znalezienie lub wykształcenie dobrego robotnika pracującego z sitem przy kadzi z masą papierową⁵³. Dalszych kroków mających na celu uruchomienie produkcji ręcznie czerpanego papieru w Dusznikach-Zdroju nie podjęto.

W tym miejscu możemy zakończyć tę zapewne w wielu miejscach zbyt drobiazgową relację. Dodajmy jeszcze na koniec, że w 1937 roku planowano wykonać model młyna papierniczego w Dusznikach, który miał zostać przekazany do Deutsches Museum w Monachium. Byłby to jeden z przykładów zabytków techniki ze Śląska, obok modelu młyna św. Klary we Wrocławiu, modelu szlifierni szkła Józefina, planów i fotografii dawnej wieży wodnej ze Złotoryi i bielników kupców Ilniarskich z Jeleniej Góry. Z terenu Górnego Śląska miano wykonać model mostu łańcuchowego na Małej Panwi. Propozycje, związane z organizacją wystawy przemysłu obu śląskich prowincji, opracował konserwator zabytków prowincji dolnośląskiej Günther Grundmann. Piszącemu te słowa nie udało się ustalić, czy którykolwiek z modeli został wykonany⁵⁴.

Historia ochrony i konserwacji młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju do 1945 roku pozwala poznać przemiany w podejściu do specyficznej grupy pomników przeszłości, jaką są zabytki techniki. Początkowo w malowniczo ukształtowanym budynku widziano jedynie wartości artystyczne i historyczne, by stopniowo dostrzec, że jest to zabytek techniki. Mógł on odzyskać częściowo utracone wartości zabytkowe po przywróceniu pierwotnej funkcji – młyna papierniczego, w którym ręcznie czerpano papier.

Słowa kluczowe: historia konserwacji zabytków na pruskim Śląsku, ochrona zabytków techniki, muzea techniki, ochrona ginący zawodów.

---

⁵³ APWr Konserwator Zabytków Prowincji, sygn. 727, k. 18–19.

⁵⁴ APWr Wydział Samorządowy, sygn. 1379, k. 22–22r – pismo konserwatora zabytków z 9 sierpnia 1937 roku.

On the efforts to save the Paper Mill in Duszniki-Zdrój undertaken before 1945

Summary

The Paper Mill in Duszniki-Zdrój was the subject of interest of the group of enthusiasts of local antiques and monument conservator since the end of the 19th century. The historical and artistic values of the building erected in 1605 was appreciated. The relatively numerous publications emphasised that this was the only technology monument of its type in the German territory. However, the building erected with mixed structure, partially wooden, required renovation already at the beginning of the 20th century. In 1909, the proprietors – paper factory owner, Carl Wiehr – turned for help to the provincial commission for study and rescue of monuments (Provinzial Kommission zur Erforschung und Schutze der Denkmäler der Provinz) founded in 1891. Although the building was a private property, the commission granted a donation, especially that the petition was supported by the provincial monument conservator, Ludwig Burgemeister, who acted on its behalf. The works completed in 1912 were limited to roof repair, chimney stack demolition on the side of the northern facade, repair of plasters and painting of facades. Further small donations allowed for performance of on-going repairs of the roof covered with wooden shingle.

The great economic crisis led the paper mill in Duszniki on the verge of bankruptcy. In the early spring of 1933, negotiations regarding purchase of the paper mill by the town of Duszniki from Carl Wiehr were commenced. The transaction was concluded on 28 April 1939.

The town ordered repair works that were commenced in the summer of 1939. The war outbreak and reduction of funds for monument conservation allowed only for repair of the roof coverage and timber framework structure of the southern wall. The works were discontinued at that point in mid-1944.

In parallel to the renovation, the issue of the future function of the building was considered. The idea of youth shelter was resigned from due to fire safety reasons. Finally, the suggestion of the provincial monument conservator was adopted, turning the paper mill into a local museum where exhibits connected with paper production would take a special place. Hand paper moulding was even considered, however it was considered excessively difficult due to the lack of raw materials and qualified workers.

Key words: conservation of historical sights on Prussian Silesia, protection of technical artefacts, science museums, protection of fading professions.

Translation Witold Walecki

Von den vor 1945 unternommenen Versuchen zur Rettung der Papiermühle in Duszniki-Zdrój

Zusammenfassung

Die Papiermühle in Duszniki-Zdrój war Ende des 19. Jh. Gegenstand des Interesses eines breiten Kreises lokaler Freunde der Antike sowie des Denkmalpflegers, denn man wusste, den geschichtlichen und künstlerischen Wert des 1605 errichteten Gebäudes zu schätzen. In verhältnismäßig zahlreichen Publikationen wurde unterstrichen, dass es das einzige historische technische Bauwerk dieser Art in Deutschland ist. Da es in einer gemischten Bauweise angelegt wurde, teilweise aus Holz, war es bereits zu Beginn des 20. Jh. renovierungsbedürftig. Der Besitzer, der Papierhersteller Carl Wiehr, wandte sich 1909 an die 1891 geschaffene Provinzial-Kommission zur Erforschung und dem Schutze der Denkmäler der Provinz um Hilfe. Obwohl sich das Gebäude in Privatbesitz befand, gewährte die Kommission Zuwendungen, insbesondere auch deswegen, weil dies vom Denkmalpfleger der Provinz, Ludwig Bürgermeister, unterstützt wurde. Die 1912 abgeschlossenen Arbeiten begrenzten sich auf die Renovierung des Daches, den Abriss des Schornsteins an der Nordfassade sowie die Ausbesserung und den Anstrich der Fassade. Durch weitere kleinere Beihilfen konnten laufende Reparaturarbeiten an dem mit Schindeln gedeckten Dach durchgeführt werden.

Die große Wirtschaftskrise trieb die Papiermanufaktur in Duszniki-Zdrój an den Rand des Ruins. Im Frühjahr 1933 begannen die sich über mehrere Jahre hinziehenden Verhandlungen, da die Stadt die Papiermühle von Carl Wiehr kaufen wollte. Abgeschlossen wurde die Transaktion am 28. April 1939.

Im Auftrag der Stadt wurden 1939 die Renovierungsarbeiten aufgenommen. Der Ausbruch des Zweiten Weltkrieges und die damit verbundene Begrenzung von Mitteln erlaubten lediglich Reparaturen am Dach und der Fachwerkkonstruktion an der Südwand. Mitte 1944 wurden die Arbeiten unterbrochen.

Im Zuge der Renovierungsarbeiten wurde aber auch überlegt, welche Funktion das Bauwerk in der Zukunft übernehmen solle. Der Gedanke, die Papiermühle als Jugendherberge zu nutzen wurde auch brandtechnischen Gründen verworfen. Letztlich wurde der Vorschlag des Denkmalpflegers der Provinz angenommen, in der Papiermühle ein Museum einzurichten, in dem vor allem Exponate im Zusammenhang mit der Papierherstellung ihren Platz haben sollten. Es wurde auch der Gedanke wach, die Papierherstellung von Hand wieder zu beleben, was sich jedoch aufgrund des Fehlens entsprechender Rohstoffe und entsprechend ausgebildeter Arbeitskräfte als zu schwierig erwies.

Schlüsselbegriffe: Die Geschichte der Konservation von historischen Gebäuden im preußischen Teil Schlesiens, Museen für Technik, Schutz aussterbender Berufe.

Übersetzt von Alexander Alisch

O pokusech o záchranu Papírenského mlýna v Dusznikach-Zdroji před rokem 1945

Shrnutí

Papírenský mlýn v Dusznikach-Zdroji byl od konce 19. století předmětem zájmu širokého okruhu milovníků místních pamětihodností i konzervátora památek. Byly náležitě oceňovány historické a umělecké hodnoty objektu postaveného v roce 1605. V mnoha publikacích se zdůrazňovalo, že je to jediná technická památka tohoto typu na území Německa. Avšak budova smíšené konstrukce, zčásti dřevěná, vyžadovala opravu už na začátku 20. století. Majitel – papírenský továrník Carl Wiehr – se v roce 1909 obrátil se žádostí o pomoc na Provinční komisi pro zkoumání a záchranu památek (Provinzial Kommission zur Erforschung und Schutze der Denkmäler der Provinz), ustanovenou v roce 1891. Přestože byl objekt soukromým majetkem, komise poskytla dotaci, zejména že žádost podporoval provinční konzervátor památek Ludwig Burgemeister jednající jejím jménem. Stavební práce ukončené v roce 1912 byly omezeny na opravu střechy, demolici komína u severní fasády, opravu omítky a natření fasády. Další, nevelké dotace umožnily provést běžné opravy střechy pokryté dřevěným šindelem.

Velká hospodářská krize přivedla papírnu v Dusznikach na pokraj bankrotu. Časně zjara roku 1933 byla zahájena několik let trvající jednání o odkoupení papírenského mlýna městem Duszniki od Carla Wiehra. Transakce byla finalizována 28. dubna 1939.

Podle nařízení města byly v létě roku 1939 zahájeny renovační práce. Vypuknutí války a omezení finančních prostředků na renovaci památek umožnily provést pouze opravu střešní krytiny a hrázděné konstrukce jižní stěny. Tímto byly práce přerušeny do poloviny roku 1944.

Zároveň s prováděnou renovací byla zvažována otázka budoucího využití budovy. Nápad adaptovat budovu na mládežnickou ubytovnu byl zamítnut z požárního hlediska. Nakonec byl schválen návrh provinčního konzervátora památek, aby bylo v papírně zřízeno místní muzeum, v němž by čestné místo zaujímaly exponáty související s papírenstvím. Zvažovala se možnost obnovení výroby ručně čerpaného papíru, což bylo uznáno za velmi obtížné z důvodu chybějící suroviny a kvalifikovaných pracovníků.

Klíčová slova: historie konzervace památek v pruském Slezsku, ochrana technických památek, technická muzea, ochrana vymírajících profesí.

Překlad Otmar Robosz